

11. Порядок допуску до складення кваліфікаційного іспиту, порядок складення кваліфікаційного іспиту та методика оцінювання результатів складення кваліфікаційного іспиту для набуття права на заняття адвокатською діяльністю в Україні, затверджений Рішенням Ради адвокатів України від 17 грудня 2013 року № 270 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/poryadki/2014.10.25-poryadok-179.pdf>.

12. Програма складання кваліфікаційного іспиту, затверджена Рішенням Ради адвокатів України від 01 червня 2013 року № 153 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmdka.com/sites/default/files/files/programa_skladannya_kvalifikacijnogo_ispitu2.pdf.

13. Програма проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, затверджена Рішенням Ради адвокатів України від 01 червня 2013 року № 125 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/programmy/2013.06.01-programma-125.pdf>.

14. Положення про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, затверджене Рішенням Ради адвокатів України від 16 лютого 2013 року № 81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/2013.09.27-polozhennya-216.pdf>.

УДК 340.132.1

МІКРОРІВНЕВІ ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ

Єрмоленко Д.О.,
д.ю.н., доцент, професор кафедри теорії,
історії держави і права та міжнародного права
Класичний приватний університет

Стаття присвячена дослідженню мікрорівневих зовнішніх факторів, що впливають на формування правової свідомості молоді. Зокрема як останні розглядаються сім'я та найближче соціальне оточення молодого людини (друзі, товариші, знайомі, сусіди тощо). Встановлюються особливості впливу кожного з цих факторів на формування правової свідомості молоді.

Ключові слова: правова свідомість, молодь, формування правової свідомості молоді, мікрорівневі зовнішні фактори, сім'я, найближче соціальне оточення.

Єрмоленко Д.А. / МИКРОУРОВНЕВЫЕ ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ МОЛОДЕЖИ / Классический приватный университет, Украина

Статья посвящена исследованию микроуровневых внешних факторов, влияющих на формирование правового сознания молодежи. В частности в качестве последних рассматриваются семья и ближайшее социальное окружение молодого человека (друзья, товарищи, знакомые, соседи и т. д.). Устанавливаются особенности влияния каждого из этих факторов на формирование правового сознания молодежи.

Ключевые слова: правовое сознание, молодежь, формирование правового сознания, микроуровневые внешние факторы, семья, ближайшее социальное окружение.

Yermolenko D.O. / MICRO-LEVEL EXTERNAL FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF LEGAL CONSCIENCE OF YOUTH / Classic Private University, Ukraine

The article investigates the micro-level of external factors influencing the formation of legal consciousness of youth.

The features of the concept of «factor of formation of legal consciousness of young people». It is concluded that the formation of legal consciousness of young people is the result of interaction with other individuals, social groups and the state by intellectual assimilation received statements of legal phenomena.

It is argued that the factors that affect the formation of the legal consciousness of youth constitute two groups, which differ in the direction of impact: Internal – the individual characteristics of each young person; external – the activities of other entities, aimed at creating the legal consciousness of youth.

External factors that influence the formation of the legal consciousness of youth can be divided into three levels: macro, meso and micro level. In addition, all of these factors are divided into institutional (combine certain social institutions) and natural (the majority opinion, the informal leader of the patterns of behavior etc.). Require special attention institutional factors, because they are consciously and purposefully influence the legal consciousness of youth.

As micro leveled external factors are considered family and the immediate social environment of young people (friends, neighbors etc.). We establish features of influence of each of these factors on the formation of legal consciousness of youth.

Key words: legal consciousness, young people, formation of legal consciousness, micro-level external factors, family, immediate social environment.

Правосвідомість людини не виникає з моменту народження, вона формується поступово та тривалий час у міру дорослішання протягом усього життя людини. На думку Н. Ю. Євпловой, тривалість у часі процесу формування правосвідомості «практично збігається з набуттям індивідом дієздатності, що знайшло своє відображення у нормах цивільного, кримінального та адміністративного права, які містять положення про вік, при настанні якого суб'єкт може бути притягнутий до відповідальності» [1, с. 90]. Такий підхід заснований на презумпціях досягнення чи недосягнення індивідом визначеного законодавцем середнього рівня правосвідомості, який окреслює вікові рамки, що закладені в низці галузевих правових інститутів. Встановлення вказаних

презумпцій дає змогу визначити рівень правових претензій до особистості, заходи необхідної правової допомоги індивіду у зв'язку з недосягненням ним необхідного рівня правосвідомості.

Формування правосвідомості молоді не обмежується досягненням вікових меж, цей механізм набагато складніший. Він зумовлений рядом факторів.

Поняття «фактор формування правосвідомості» особистості використовується у вітчизняній науці із середини 80-х рр. минулого століття. Зазвичай під цим терміном розуміється «умова, що впливає на формування правосвідомості особистості, тобто явище матеріального чи духовного життя, яке викликає певні кількісні та якісні зміни у її функціонуванні. У вузькому значенні він означає фактор,

який є важливим для реалізації явища, але не породжує його безпосередньо, як це властиве причині» [2, с. 96].

Проблема визначення факторів, що впливають на формування правосвідомості молоді, сьогодні є дуже актуальною, адже має вже не лише науково-теоретичний, а й практичний характер і потребує більш глибокого вивчення у наукових дослідженнях. Знання факторів, що впливають на свідомість молоді, дають змогу визначити певні напрями практичної роботи щодо формування правосвідомості, конкретні рекомендації щодо організації правовиховного процесу, який передбачає свідомий і цілеспрямований вплив на молоддь, соціальне середовище, джерела правової інформації та її засвоєння.

Існують різні точки зору щодо того, які фактори формування правосвідомості молоді можна назвати основними. Так, С. Ф. Сулімов вважав, що «формування соціального суб'єкта відбувається під впливом двох взаємопов'язаних факторів: об'єктивних умов життя і діяльності та виховання» [3, с. 8-9].

Розглядаючи проблеми соціального впливу на індивіда, В. С. Олейников виділяє три «сфери впливу на правову свідомість особистості: 1) неконтрольований, ненавмисний вплив на людину умов її життя, повсякденного побуту, оточуючого середовища; 2) цілеспрямований вплив на особистість батьків, працівників освіти та культури, державних та громадських організацій; 3) самовплив (самовиховання), що має місце у певному віці та спирається на розвинуті до певного рівня інтелект та волю» [4, с. 142, 154]. Виходячи з цього, можна виділити три основних фактори формування правосвідомості молоді: безпосередній правовий вплив, опосередкований правовий вплив та передача знань, цінностей, установок.

Три фактори формування правосвідомості визначає і С. Г. Спасибенко: «соціальне середовище, власне виховання та практична діяльність особистості, в якій вона змінює свою власну природу» [5, с. 11]. Аналогічний підхід застосовує С. М. Ковальов, який також виділяє три фактори, але останній він визначає як свідомий цілеспрямований вплив людини на саму себе, тобто самовиховання [6, с. 3].

Розбіжності в поглядах дослідників з приводу кількості основних факторів формування правосвідомості молоді, на нашу думку, є наслідком того, що більшість дослідників вважає, що «можуть бути ситуації, коли діяльність (самовиховання) особистості виходить за рамки виховного процесу» [2, с. 97]. Однак при цьому важко заперечувати той реальний факт, що самовиховання тісно пов'язане з вихованням і є, по суті, його невід'ємною складовою.

На процес формування правової свідомості молоді людини, вважає С. С. Яхонтов, впливає сукупність взаємодіючих факторів, а саме: а) безпосередні умови життя й роботи; б) організована система навчання та виховання; в) засоби масової інформації. Але вчений не обмежується цими трьома факторами, зазначаючи, що при цьому динаміка домінуючих у правовій свідомості молоді поглядів прямо пов'язана із соціально-економічною та політичною ситуацією, що склалася в суспільстві. Відповідно радикальний вплив на цю динаміку в бажаному для суспільства напрямі можливий лише в контексті конкретних позитивних змін у суспільному розвитку [7, с. 209].

На формування правосвідомості молоді людини, зазначає М. М. Марченко, впливають такі фактори: світоглядні аспекти, ідеологія як вираження інтересів класу, соціальної групи; здобута особою освіта, професійна належність, ставлення до релігії, проживання в місті чи сільській місцевості, побутове середовище, у тому числі можливе спілкування з особами, що були в місцях позбавлення волі; правові уявлення про справедливість, усвідомлення прав та обов'язків людини, дозволів та заборон [8, с. 354-364]. М. К. Горбатова, О. В. Надигіна та О. С. Носакова пропонують доповнити цей перелік факторів такими: історична інертність правосвідомості, що знаходить прояв у пере-

конанні населення в недотриманні законів самим законодавцем та практичній можливості ігнорування норм, що містяться в нормативно-правових актах; громадська думка; постійна зміна державою правових поглядів, що виражається у зміні правових норм, які містяться в нормативно-правових актах, та призводить до «розшарування» правосвідомості; інформаційні технології [9, с. 269-270].

Отже, слід визнати, що формування правосвідомості відбувається у результаті взаємодії особистості з іншими індивідами, соціальними групами та державою шляхом інтелектуального засвоєння отриманих відомостей про правові явища та психологічного вироблення власного ставлення суб'єкта до цих правових явищ. Таким чином, фактори, що впливають на формування правосвідомості молоді, утворюють дві великі групи, які відрізняються за напрямом впливу на свідомість: внутрішні – індивідуальні особливості кожної молодої людини; зовнішні – діяльність інших суб'єктів, спрямована на формування правосвідомості молоді.

Зовнішні фактори, що впливають на правосвідомість молоді, Н. Ю. Євплова поділяє на офіційні (органи державної влади та їх посадові особи, міжнародні організації, освітні заклади, державні засоби масової інформації) та неофіційні (релігійна конфесія, соціально-демографічна група, колектив, лідери – «зразки для наслідування»), індустрія розваг, недержавні засоби масової інформації) [1, с. 92-93]. Г. Р. Ішкільдіна до факторів, що зовні впливають на правосвідомість, зараховує: панівний у суспільстві; соціально-економічний устрій; політичний режим; ідеологію; законодавство; моральну атмосферу; традиції; загальну освіту та спеціальне навчання [2, с. 99-100]. В. О. Щегорцов говорить про «інститути соціалізації особистості», які він поділяє на первинні (сім'я, групи спілкування) та вторинні (освітні заклади, трудові колективи, засоби масової інформації, збройні сили, церква) [10, с. 59].

Для визначення зовнішніх факторів формування правосвідомості молоді, на нашу думку, можна використати також здобутки інших наук. Так, нагадаємо, що в соціології використовується поняття «агенти соціалізації», яке запровадив американський соціолог Н. Смерзер. Сьогодні під агентами соціалізації (іноді використовується термін «інститути соціалізації») розуміються групи та соціальні контексти, у рамках яких здійснюються процеси соціалізації. Найбільш важливими «агентами (інститутами) соціалізації» вчені вважають сім'ю, освіту, засоби масової інформації [11, с. 103]. Як уже зазначалося вище, формування правосвідомості молоді є результатом її правової соціалізації, тому можна вважати, що «агенти (інститути) соціалізації» і є зовнішніми факторами формування правосвідомості молоді. З. Н. Каландарішвілі використовує поняття «агенти правової соціалізації», якими він вважає «ті елементи соціально-правового середовища (соціально-правові інститути, спільності, конкретні заклади та люди), які забезпечують засвоєння особистістю правових і соціальних ролей, цінностей та установок». Дослідник виділяє п'ять структурних груп «агентів правової соціалізації»: родина, однілітки, територіально-сусідська громада, релігійні організації (головним агентом тут є родина); інститут освіти (головним агентом тут є загальноосвітня школа); засоби масової інформації; молодіжні об'єднання, клуби за інтересами; держава [12, с. 115].

У кримінології використовується термін «детермінанти злочинності» (від лат. «determinare» – визначати), яким називаються комплексні соціальні явища, спільна дія яких породжує злочинність. У сучасній кримінології здобула підтвердження та подальшого розвитку – на рівні теорії та практики – позиція, відповідно до якої, поведінка особистості детермінується: а) суспільним середовищем – це загальносистемний рівень соціальної детермінації; б) безпосереднім мезооточенням (соціальними групами та інституціями, до яких інтегрована особа) – це мезоінституційний

рівень детермінації; в) мікрооточенням, що включає сім'ю та внутрішній світ людини, частково підпорядкований соціальності (це мікрорівень детермінації) [13, с. 103]. На нашу думку, ці три рівні детермінантів злочинності можна розглядати також як рівні детермінації (рівні факторів формування) правової свідомості молоді.

Отже, ми пропонуємо розглядати зовнішні фактори, що впливають на формування правосвідомості молоді, у контексті саме кримінологічної теорії, тобто поділяючи їх на три рівні: макро-, мезо- та мікрооточення. Крім того, всі ці фактори можна умовно поділити на інституційні, що об'єднують певні соціальні інститути (сім'я, освітні заклади, держава тощо), та стихійні (думка більшості, зразки поведінки неформального лідера тощо). Особливий інтерес у рамках нашого дослідження становлять інституційні фактори, оскільки саме вони свідомо, цілеспрямовано впливають на формування правосвідомості молоді.

Первинним і, напевно, найважливішим фактором формування правосвідомості молоді є сім'я. Ще Л. Й. Петражицький справедливо зазначав, що «рівень правової свідомості індивіда залежить від того, як у його сім'ї в часи його дитинства був організований процес правового виховання. Батьки та вихователі повинні взагалі звертати серйозну увагу на розвиток у дитини міцної та живої правової психології» [14, с. 148]. Саме в сім'ї закладаються перші світоглядні установки людини та моделі соціальної поведінки. Протягом усього життя людини саме думка членів сім'ї є найважливішою для визначення соціальних орієнтацій, тому що родина утворюється на основі спільності інтересів та цінностей. Як справедливо зазначає Ф. С. Тумусов, 85% людей у світі живуть у сім'ї, тому саме сім'я є найбільш стійким соціальним утворенням, фундаментом, на якому будуються «найскладніші конструкції суспільної організації» [15, с. 156].

На думку Ж. В. Чернової, у сучасному суспільстві домінують два основних погляди на розвиток сім'ї: алармістський (розгляд кризи сучасної сім'ї) та модернізаційний (вивчення переходу родини до більш досконалих сімейних форм) [16, с. 201]. Так, американський соціолог і футуролог Е. Тоффлер звертає увагу на те, що в суспільстві майбутнього (він називає його «суспільство Третьої хвилі») в умовах інформаційної цивілізації, з розвитком комп'ютерних технологій відбудуться певні зміни у соціосфері – людина здобуває можливість навчатися та працювати вдома. У таких умовах роль сім'ї як соціального інституту соціалізації молоді стає найважливішою та найголовнішою [17, с. 58].

Однак зараз ми спостерігаємо ситуацію, яку широка громадськість та наукові кола називають «криза сім'ї». Сім'я як біологічна, економічна, соціокультурна система, джерело та опосередкована ланка передачі дитині соціального досвіду в наш час зазнає трансформацій негативного характеру. Збільшується кількість неповних сімей, частка батьків, позбавлених батьківських прав, типовим явищем стало «соціальне сирітство» (діти залишаються без батьківської опіки при живих батьках). Природно, що ситуація, коли для дитини зразком наслідування є безробітні, соціально та морально розбещені батьки, є несприятливою при формуванні правосвідомості дитини.

Навіть у відносно благополучних сім'ях спостерігається зниження значення сімейних цінностей. Пріоритетною цінністю для багатьох батьків стає лише піклування про матеріальне забезпечення сім'ї, виховання ж дітей відходить на другий план. Це призводить до деформації цінностей та ідеалів підрастаючого покоління, заважає їм сформувати власну внутрішню «систему координат», моральних переконань. Іншою проблемою може стати батьківський перфекціонізм (намагання досягати досконалості у всьому). На думку психологів, зокрема І. І. Селиванової, високий рівень батьківських вимог, дисфункціональні батьківські установки можуть бути причиною психологічних проблем у дітей і молоді [18, с. 51].

Крім того, шлюб перестав бути довічним та легітимним, сім'я втрачає свою традиційну форму, яка передбачає наявність реєстрації, спільне проживання, спільне господарство, єдиний бюджет, главу сім'ї, а також вірність подружжя один одному. Набули поширення альтернативні форми сімейно-шлюбних відносин: «цивільний шлюб» (спільне проживання без реєстрації шлюбу), «комунальний шлюб» (спільне проживання декількох пар), «корпоративний шлюб» (оснований на матеріальному розрахунку, шлюбному контракті), «відкритий шлюб» (схвалення позашлюбних інтимних зв'язків), «гостьовий шлюб» (подружжя разом проводять дозвілля, увесь інший час кожен з них є вільним від сімейних обов'язків, «живе своїм життям») та ін. Ще однією проблемою є те, що деякі молоді люди або не бажають брати шлюб, аргументуючи це потребою «наявності особистого простору», або віддають перевагу кар'єрі, їх професійна діяльність не дає їм можливості створити сім'ю у традиційному її розумінні. Так, І. А. Семенець-Орлова стверджує, що серед чоловіків віком до 28 років кількість осіб, які живуть спільним життям (співмешканці), перевищує кількість одружених [19, с. 388]. Усе це призводить до падіння виховного потенціалу сім'ї та, відповідно, до зменшення її значення при формуванні правосвідомості молоді.

Ще одним фактором мікрорівня формування правосвідомості є близьке соціальне оточення молоді людини – друзі, товариші, знайомі, сусіди тощо. Так, відомий англійський соціолог Е. Гідденс важливим агентом соціалізації називає «групу однолітків, подружню компанію дітей приблизно одного віку» [20, с. 84]. Значення групи однолітків у формуванні правосвідомості менш очевидне, ніж значення сім'ї. Проте навіть за відсутності вікової градації діти більшу частину часу зазвичай проводять у компанії друзів свого віку. У сучасній ситуації, коли обидва батьки, як правило, працюють, відносини однолітків стають ще більш важливими, ніж раніше. Це підкреслюють теорії М. Мід та Ж. Піаже. Так, М. Мід зазначала, що представники певного покоління модулюють свою поведінку за поведінкою своїх сучасників (особливо це виявляється в підліткових групах однолітків), і тому їх поведінка буде відрізнятися від поведінки їх батьків чи дідів. Крім того, кожний індивідуум, якщо йому вдасться виразити новий стиль, стає певною мірою зразком для інших представників свого покоління [21]. Ж. Піаже робить особливий акцент на тому, що відносини між однолітками більш «демократичні», ніж між дитиною та батьками. Слово «одноліток» означає «рівний», і дружніми відносинами, що виникають між дітьми, дійсно притаманний певний егалітаризм. Енергіями або фізичною більш сильна дитина може намагатися домінувати, але, оскільки відносини однолітків ґрунтуються на взаємній згоді, а не на залежності, яка характерна для родини, дитина може більше віддавати та більше отримувати. Ж. Піаже вказує, що, маючи владу, батьки можуть нав'язувати дітям норми поведінки. У групах однолітків, навпаки, дитина зустрічає інші умови взаємодії, за яких правила поведінки можна змінювати та перевіряти [20, с. 85].

Але до близького соціального оточення дитини входять не лише однолітки, а і старші за віком люди, поведінка яких також може бути зразком для наслідування. Згідно з кримінологічною теорією навчання, наслідування є досить поширеним у суспільстві, зокрема, діти наслідують поведінку дорослих, і злочинність неповнолітніх заснована на такому наслідуванні [22, с. 309]. Аналогічні погляди висловлюються і в психологічних дослідженнях. Так, К. Г. Юнг стверджує, що несвідоме виховання через приклад настільки значуще, що «в разі впливу поганого прикладу навіть найкращий метод свідомого виховання виявляється абсолютно безсилим» [23, с. 167].

Таким чином, до основних зовнішніх факторів мікрорівня формування правової свідомості молоді нами віднесені: сім'я; найближче соціальне оточення молоді людини – друзі, товариші, знайомі, сусіди тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Евглова Н. Ю. Правосознание молодежи : теоретический и социологический аспекты : Дис. ... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.01 / Н. Ю. Евглова. – Волгоград, 2000. – 176 с.
2. Ишкильдина Г. Р. Правосознание молодежи : проблемы становления и эволюции в современных условиях : Дис. ... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.01 / Г. Р. Ишкильдина. – Казань, 2002. – 164 с.
3. Сулимов Е. Ф. Теория и практика коммунистического воспитания / Е. Ф. Сулимов. – М., 1984. – 223 с.
4. Олейников В. С. Правосознание личности : социально-правовой аспект : монография / В. С. Олейников. – СПб., 2004. – 210 с.
5. Спасибенко С. Г. Формирование личности в условиях социализма / С. Г. Спасибенко. – М., 1986. – 158 с.
6. Ковалев С. М. Воспитание и самовоспитание / С. М. Ковалев. – М., 1986. – 284 с.
7. Яхонтов С. С. Социологическое изучение правового сознания молодежи / С. С. Яхонтов // Проблемы социологии права. – Вильнюс, 1970. – Вып. 1. – С. 207–215.
8. Марченко М. Н. Теория государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2004. – 640 с.
9. Горбатова Е. К. Новые подходы к формированию правосознания студентов-юристов в условиях модернизации системы вузов России / Е. К. Горбатова, Е. В. Надыгина, Е. С. Носакова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 3 (1). – С. 266–274.
10. Щегорцев В. А. Политическая социализация и ее роль в формировании политической культуры трудящихся / В. А. Щегорцев // Формирование политической культуры трудящихся. – Челябинск, 1982. – С. 55–69.
11. Парунова Ю. Д. Агенты социализации личности в современном обществе / Ю. Д. Парунова // Вісник СевДТУ : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – Вип. 86 : Філософія. – С. 103–107.
12. Каландаришвили З. Н. Деформация правового сознания молодежи и юридические способы ее преодоления : теоретико-правовой аспект : Дис. ... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.01 / З. Н. Каландаришвили. – СПб., 2004. – 202 с.
13. Денисов С. Ф. Детермінанти злочинності і моделі кримінологічної превенції злочинів молоді : монографія / С. Ф. Денисов. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – 396 с.
14. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб., 1909-1910. – Т. 1–2. – 758 с.
15. Тумусов Ф. С. Семья и постиндустриальная цивилизация / Ф. С. Тумусов // Вопросы философии. – 2001. – № 12. – С. 153–163.
16. Чернова Ж. Семейная политика в Европе и России : гендерный анализ / Ж. Чернова. – СПб. : Норма, 2008. – 328 с.
17. Тоффлер О. Третья волна / О. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 456 с.
18. Селиванова И. И. Психологические проблемы социализации детей и подростков / И. И. Селиванова // Горизонты образования. – 2010. – № 1 (29). – С. 50–53.
19. Семенець-Орлова І. А. Криза сім'ї у постіндустріальному суспільстві : аналіз деяких аспектів деструктивного впливу на становище сім'ї сімейної політики сучасної соціальної держави / І. А. Семенець-Орлова // Гілея. – К., 2010. – Вип. 39. – С. 386–396.
20. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс; [пер. с англ. ; науч. ред. В. А. Ядов ; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича]. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
21. Мид М. Культура и мир детства : избр. произведения / М. Мид; [пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева ; сост. и отв. ред. И. С. Кон.] – М. : Наука, 1988. – 429 с.
22. Шнайдер Г. Й. Криминология : пер. с нем. / Г. Й. Шнайдер ; [под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова]. – М., 1994. – 502 с.
23. Юнг К. Г. Конфликты детской души : собр. соч. / К. Г. Юнг ; [отв. ред. В. М. Бакушев]. – М., 1994. – 334 с.